

ABAY KUNANBAYEVİN ŞEİR YARADICILIĞI

ictimai-siyasi dəyərlər kontekstində

30 noyabr 2019-cu il tarixində Qırğıstanın Oş şəhərində keçirilən Türksöy Daimi Şurasının 37-ci Dönəm toplantısında dahi qazax şairi Abay Kunanbayevin anadan olmasının 75 illiyi ilə əlaqədar Türksöy üzv olan ölkələrdə 2020-ci il "Abay ili" elan edilmişdir

Elman QULİYEV,
filologiya elmləri
doktoru, professor.
ADPU "Türk araşdır-
maları" bölümünün
müdiri

mənəviyətində çıxış edir. Qazax mədəniyyətini rus və Avropa mədəniyyətlərinə yaxınlaşdıraraq Abay Kunanbayev yaradıcılığı öz mənəviyətini isə türk, şərq, rus, və Avropa ədəbiyyatlarından, o cümlədən, qazax folklorundan götürmüşdür.

XIX əsr qazax ictimai-siyasi proseslərini, o cümlədən, qazax xalqının bilavasitə həyatı ilə bağlı olan təhsil, sosial ədalətsizlik, ictimai bərabərsizlik, əxlaq, din, bilik, bacarıq, dostluq və s. məsələləri əks etdirən Abay Kunanbayev yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın milli bədii sərvətidir. Onun bədii yaradıcılığı 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr nümunəsindən ibarətdir. Göründüyü kimi, bu nümunələr içərisində şeirlər çoxluq təşkil edir.

Abay Kunanbayev "Dəvə qovan" adlı ilk şeirini 1855-ci ildə 10 yaşında olarkən yazmışdır. Bu şeirin yazılma tarixi onun Semipalatinskə Əhməd Rza mədrəsəsinə getməzdən iki il öncəyə təsadüf edir. Bu ilk növbədə Abay Kunanbayevin uşaq yaşlarından şeirə, sənətə marağının göstəricisidir. Abay Kunanbayev 14 yaşından sonra ərəb, fars və türk klassik şairlərinin yaradıcılığını böyük həvəslə oxumuş və onlardan təsirlənərək həvələr yazmağa başlamışdır. O, 1864-cü ildə 19 yaşında olarkən "Əlifba" şeirini yazmışdır. Abay Kunanbayev 40 yaşına qədər bədii yaradıcılıqla məhsuldar şəkildə məşğul ola bilməmişdir. Hətta tədqiqatçılar 1870-1876-cı illərdə onun heç bir şeir yazmadığı qənaətindədirlər. Lakin XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq o, böyük həvəslə şeir yazmağa başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1886-1895-ci illəri əhatə edir. Belə ki, Abay Kunanbayevin bütün yaradıcılığı boyu yazmış olduğu 200-ə yaxın şeirinin 150-dən çoxu bu illərin payına düşür. O, 1886-cı ilə qədər şeirlərini öz imzası ilə yazmamışdır. Çünki yaşadığı dövrdə şairliklə məşğul olmaq yuxarı təbəqəyə mənsub insanların şərfinə hörmətlik hesab olunurdu. Bu vaxta qədər isə onun əsərləri ya şifahi, ya da başqaları tərəfindən özü köçürülərək (imzasız və ya başqa imza ilə) yayılmış, pərəkəndəlik səbəbindən itmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Ona görə də Abay Kunanbayev 1896-cı ildən başlayaraq bu vaxta qədər yazmış olduğu əsərlərinin toplanılmasını qərara almış və bu iş ilə şəxsən özü məşğul olmuşdur. Bu işdə ona oğlanları- Akılbaev və Mağaviya, eyni zamanda savadlı həmkəndliləri kömək etmişlər. Ehtimal ki, əsərlərini toplamağa qərar verdiyi 1896-cı ilə qədər Abay Kunanbayevin bir neçə əsəri itib-batmış, günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Şairin 1887-ci ildə yazdığı "Şeir sözlər cahanı, şeir bir xəzinədir" adlı şeiri onun yaradıcılıq məramını, özünün şəxsi xarakter keyfiyyətlərini və həyata baxışlarını əks etdirmək baxımından önəmlidir:

*...Mən şairəm, başımda mal-qara dərdi yoxdur,
Mənim yolum başqadır, onların yolu başqa,
Odur ki, hər bir sözüm ürəklərinə oxdur.
...Mən həqiqət carçısı, ədalət aşığıyam,
Bağışlayın, yazımda sərtlik olursa az-maz...*

Abay Kunanbayev ilk növbədə şeirə yaradıcı, həm də məsuliyyətli yanaşmışdır. O, şeiri səliqə anlamında Quran ayələrinə bənzədir, şeiri qiymətli xəzinə hesab edir. Onu atalar sözlünə, hikmət çələnginə, qızıla bərabər tutur və s. Abay Kunanbayev şeirdə tərif yox, həqiqət görmək istəyir. O, şeirdə hər zaman həqiqətin, ədalətin, vicdanın səsinə eşitmək istəyir. Ona görə də öz şeirlərində "yalanın və söylənən sözün olmadığından" qürur duyur. Şeirə bu cür məsuliyyətli yanaşması səbəbindən haqlı olaraq, 1885-ci ildə yazdığı bir şeirində "düz sözü və uzaq görən gözü ilə qazaxlar arasında birinci adam olmasından" fəxr edir.

Abay Kunanbayev poeziyasının rəngarəng mövzu dairəsi vardır. Her şeydən əvvəl bu sənət öz ictimai səciyyəsi ilə seçilsə də, lirik duyğuların ifadəsi poeziya keyfiyyəti kimi onun yaradıcılığında diqqətdən kənarında dayanmır. Şairin ictimai-siyasi səciyyəli, məhəbbət təərənnümlü, təbiət təsvirli, tərcümeyi-hal xarakterli və digər mövzulara həsr edilmiş şeirləri cəmiyyətdə mövcud olan, onu narahat edən, eyni zamanda insanların marağına səbəb olan məsələlərə münasibət baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Abay Kunanbayevin yaradıcılıq ideyalarının mərkəzində maarifçi realist düşüncələri yer alır. Abay Kunanbayev bir şair, vətəndaş, ictimai xadim və məmur olaraq ilk növbədə xalqını sevmiş, onun taleyi ilə daim maraqlanmışdır. O, xalqını inkişaf etmiş millətlər sırasında görmək istəmiş, qazaxların həmin

xalqlardan geri qalmasının səbəbləri onu həm düşündürmüş, həm də narahat etmişdir:

*Mənim nadanlığıma səbəb kimdir, deyün kim?
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.*

Abay Kunanbayev təhsilin insan həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirirdi. Şair Avropa xalqlarının, o cümlədən rusların tərəqqisinin səbəblərini onların elmə və təhsilə olan maraqları ilə əlaqələndirirdi. O, cahillik girdabında əziyyət çəkən qazaxların tərəqqi etməsi yollarında heç nəyin elm və təhsil qədər əhəmiyyətli olacağını təsəvvür edə bilmirdi.

Abay Kunanbayev elmi, savadı xoşbəxtlik simvolu hesab edir. "Elmi olan kəsleri xoşbəxt gördüm həyatda", - deyir. O, yaradıcılığında məqsədli olaraq savadla ağılın vəhdətini biliyin zirvə məqamı kimi dəyərləndirir:

*Qiymətsizdir, ey oğlan,
Savadla ağıl, inan.
Onların dərinliyi
Anasızdır biliyin.*

Şair özünü xalqa tutaraq bilik əldə etmək üçün onları oxumağa, müdriklər arxasınca getməyə, ağısaqqal sözlərini dinləməyə səsləyir:

*Ağılsız vida et,
Müdriklər dalınca get.
Ağısaqqal, bay buyuran,
Sözləri dinləyib qan.*

Abay Kunanbayevin əxlaqi-didaktik şeirlərində təhsil, elm və tərbiyə məsələləri ilə yanaşı, mənəvi normalar daxilində "adam olmağın" şərtləri və mənəvi-əxlaqi meyarları müəyyənləşdirilir. Məsələn, müəllif aşağıdakı şeirdə insanlara zərər və fayda verəcək amillərin - yalanın, riyakarlığın, tüfeyliliyin, lovğalığın, təkbəbürlüyün, ağılı, zəhmətin, səmimiyyətin, təvazökarlığın, yaxşılığın mahiyyətini Şərq əxlaqi-didaktik baxışları daxilində "düşmən" və "dost" adları altında ümumiləşdirərək insanların nəyi seçib, nədən imtina edəcəklərinə aydınlıq gətirir:

*Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç.
Bəşinəsə ara, seç.
Yalan, riyə, işsizlik,
Lovğalılıq və acı dil-
Beş düşməndir sənə bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq-
Beş yaxın dostdur sənə.*

Şeirdə "adam olmağın" "zəruri elementləri" sırasında təhsil, savad və elmdən bəhs açılmasa da, Abay Kunanbayev ideali olaraq istər-istəməz bunların təsəvvürdə canlanması təbiidir. Çünki Abay Kunanbayevin yaradıcılığına hopmuş ideyalara istinadən deyə bilirik ki, savadı, təhsili, elmi olmayanlar "adam olmaq" üçün "beş şeyi nə arayıb seçə, nə də ayaqlayib keçə" bilər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bir realist-maarifçi olaraq o, cəmiyyətin inkişafını, onun nəcətini maariflənmədə görmüş, bu səbəbdən yaşadığı feodal-patriarxal mühitində, nadanlıq və cəhəlatin hökm sürdüyü cəmiyyətdə problemin həllində maarifçilik ideyalarının təbliğini vacib saymışdır. Demokratik ideyalar carçısı olan Abay Kunanbayev bütün hallarda təhsili yeganə çarə kimi görmüş və ona böyük önəm vermişdir:

*Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.*

Abay Kunanbayev əsərlərində xalqına məsləhətlər, öyüdnəsihətlər verərək onları yaxşı işlər görməyə çağırırdı. 1886-cı ildə qələmə aldığı "Öyrənməmiş danışma" adlı şeirində o, insanları elm oxumağa, müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qapısını onlara nişan verir:

*Aylar, illərlə oxu,
Alim olarsan bir vaxt,
Bəd işlərdən kənar dur,
Axırı əngəl olur.*

və yaxud,

*Nadan qəlbə daş olar
Mənasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib, öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman
Bilikdir qəlbə cıraç
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq...*

Lakin XIX əsr qazax cəmiyyətində olan nadan kütlə cəbhəsi Abay Kunanbayevi nəinki başa düşməmiş, hətta ona qarşı düşmən mövqedə dayanmaqdan, onu narahat etməkdən, belə çəkinməmişdir.

*Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazırım,
Nə çarə bu dünyadan köçməyə də hazırım - ,*

deyən şairin xalq sevgisi, ona xidmət əməlinin böyüklüyü o qədər güclüdür ki, bu yolda ölümdən də qorxmadığının şahidi oluruq. Bu sevginin nəticəsidir ki, Abay Kunanbayev özünü xalqına tutub ona müraciətlər etmiş, ictimai-siyasi problemlərini, sosial məhrumiyyətlərini əks etdirmiş, məzlum, zavallı qazaxın həqiqət harayını dilə gətirməkdən çəkinməmişdir:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım
...Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən...*

*Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı...*

Tənqidi-realist nümunə olaraq şeirdə həqiqət axtarışı, onu tapmaq istəyi və s. düşüncələr XIX əsr qazax feodal mühitinin realıqları səviyyəsində özünə yer ala bilməmişdir. Şair şeirlərində xalqı bu kəbə salan insanları "tör-töküntü" hesab edərək, bu halın səbəbini aydınlaşdırmağa çalışır, ictimai-siyasi vəziyyəti real tarixi şəraitə uyğun əks etdirir:

*Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.*

Abay Kunanbayev yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqda onun varlığı qədər sevdiyi millətinin zülm, əziyyət içində, böhtanlar, qarayaxmalar, tayfa davaları, ailə ziddiyyətləri və s. şəraitdə yaşadığını aydın görmək mümkündür. O, millətinin bu vəziyyətdə yaşamasının bir səbəbini çar məmurlarının özbaşınalığında görürdüsə, digər səbəbini xalqının nadan və cahilliyində görürdü. Şair rüşvətçilikdən, zülm və işgəncələrdən, tayfa münasibətlərindən əziyyət çəkən insanların halına yanmaqla yanaşı, rüşvət alan, özbaşınalıq edən, xalqı miskin vəziyyətə salan məmurları kəskin şəkildə tənqid etməkdən çəkinmir:

*Məhkəmədə udur ancaq,
Baylar ilə yaxın olan.
Rüşvət verən, rüşvət alan,
Syezd açır yenə məmur.
Volostnoy da fürsət tapıb,
Xalqı soyur.
Bu bir yığın vəzifələr,
Xalqa daim zülm eləyir.*

Abay Kunanbayev rüşvətçor çar məmurlarının, yerli feodal-ların, o cümlədən nadan, cahil varlıların xalqın taleyi ilə oynamasından sızılır və narahatlığını belə ifadə edir:

*Qeyrətli az, nadan çoxdur,
Bir dost kimi, oğul kimi,
Xalq dərdinə qalan yoxdur.*

Abay Kunanbayev lovğalıq, təkbəbürlük səbəbindən tayfa davaları aparan qazaxların birliyinün pozulmasından, təsərrüfatlarının dağılmasından narahatlıq ifadə edir. O, bir şair, mütərəqqi və vətənpərvər insan kimi xalqının düşdüyü vəziyyətin ağırlığını dərk edir, bir sıra şeirlərində çıxış yolu axtarsa da bu yolu tapa bilmədiyi üçün təəssüf hissləri keçirir:

*Düzəlməyənə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki, bu sayaq biganəsən iqbala.
Heç nəyin üstə birdən qohumlar gəlir sözə,
Başlarından ağılı yaranan yaman alıb.
Birlik, namusla qeyrat görünməyir heç gözə,
Çöllərdə ilxılar da günü-gündən azalıb.*

Lakin yuxarıdakı parçada xalqa ünvanlanan "düzəlməyənə yoxdur ümidim zərrə qədər" mısrası ilə,

*Sən bu çirkəbi hərəgah yumasan bil ki, bir gün,
Ömrün məhv olacaqdır çilgün fırtınalarda.
Düşəcəksən nəzərdən yaman alçalacaqsan,
Daim qorxu çəkəcək, nigaran qalacaqsan -*

mısralarında ifadə olunan mənəvi arasındakı nisbi parodoksalığı Abay Kunanbayev dünyagörüşünün ziddiyyəti kimi qəbul etmək o qədər də məntiqli deyil. Çünki Abay Kunanbayev xalqı daha ciddi şəkildə düşündürmək, qəflət yuxusundan oyatmaq, onlara düşdüyü vəziyyətin ağırlığını anlatmaq, daha doğrusu, xalqı bir növ qorxutmaq üçün bir çox hallarda real vəziyyətin ağırlığını və çıxış yolunun qeyri-mümkünlüyünü bilərəkdən şişirdirdi. Qeyd etməliyə ki, şair sevdiyi millətinin "düzəlməyənə ümidlərini itirseydi" digər şeirlərində və ümumiyyətlə, yaradıcılıq irsində millətinin, xoşbəxt gələcəyinə inam nümayiş etdirməmişdir.

Tənqidi realist ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Abay Kunanbayev şeirlərində azgün, tamahkar çar məmurları və yerli bəylərin obrazını yaradarkən onların xarakterinin gizlin və aşkar cəhətlərini - hiylə, məkr, azgünlük, rüşvətçorluq, xalqa ögey münasibət və s. açmağa təşəbbüs göstərir. "Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay", "Dövlətin bir dərdi var...", "Xoş söz eşitmədim mən", "Axırı volostnoy seçildim" və s. şeirlərində bu cəhətlərin poetik ifadəsi diqqəti cəlb edir:

*Dövlətin bir dərdi var o da mal-qara,
Var yağmaçın aldadır o yaxını, yadı
Öz nəfsinin qara qulu olan bu adam
Kasıbları süfrəsinə yaxın qoymadı.*

və ya

*Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Hara baxırsan onlar.
Bu azgünler, harınlar
Xalqı talayıb, soyur.*

Şair 1890-cı ildə yazmış olduğu "Xoş söz eşitmədim mən..." şeirində məmurların riyakar, zülmkar, rüşvətçor və s. obrazını yaratmış, xalqın rahatlıq əldə etməsinə və cəmiyyətdə mövqə qazanmasına heç bir ümid yeri saxlamadıqlarına görə onları kəskin tənqid etmişdir. Qeyd edək ki, bir demokratik məfkurəli insan kimi Abay Kunanbayev inqilabçı düşüncədən çox, islahatçı düşüncəyə sahib olmuşdur. Şair istər ictimai fəaliyyətində, istərsə də bədii yaradıcılığında ədalətli seçkilərin keçirilməsini, eyni zamanda xalqın özünüidare sistemini tətbiqini faydalı hesab etmiş və bunların əhəmiyyətinə xüsusi dəyər vermişdir. Lakin bu sahədə məmur özbaşınalığını və saxtakarlığını gördükdə onlara olan etiraz və nifrətini gizlədə bilməmişdir:

*Nə açıq əli vardı,
Hədiyyə paylayardı.
Seçki ərafəsində
İndi bax, qürrələnilib
Elə bil göydən enib
Allahlıq var sənsində
Yazıq kasıb, ay kasıb,
Seçkilərə bax hələ
Uyezdərə çıx hələ
Nahaq hər yeri basıb.*

Abay Kunanbayevin ictimai-siyasi lirikası ilə yanaşı, digər mövzulara həsr edilmiş şeirlərində də qazax milli varlığının tədiqi və təbliği məsələləri ön sırada dayanır.